

L'ÀMBIT PRESBITERAL I EL COR EN ELS EDIFICIS ROMÀNICS CATALANS

FRANCESCA ESPAÑOL I BERTRAN
Universitat de Barcelona

RESUM

Estudi sobre l'emplaçament del cor a l'arquitectura romànica catalana i sobre la posició en el seu si de la càtedra episcopal o abacial.

PARAULES CLAU: arquitectura romànica, catalana, cor, càtedra, catedral.

ABSTRACT

Study on the location of the choir in the Catalan Romanesque architecture. Also the position of the episcopal and abbatial chair in it.

KEY WORDS: Romanesque architecture, Catalan, choir, episcopal chair, cathedral.

L'anàlisi arquitectònica de les esglésies romàniques catalanes vinculades a comunitats de vida regular evidencia la diversa profunditat (i capacitat, en conseqüència) dels seus absis majors. La necessitat de proporcionar al grup que participa en l'ofici diví un espai privatiu va afavorir la pervivència en època medieval d'una topografia que ja es registra en els edificis del primer cristianisme. L'absis romànic, a més del tram semicircular, pot comprendre'n un de recte, per tal d'acomodar-hi l'altar i el cor amb el preceptiu tron episcopal o abacial al bell mig.

Aquesta disposició s'atesta a Catalunya i perviu fins a l'època gòtica, moment en el qual, per l'increment dels membres de les comunitats, els cors acaben per desplaçar-se a la nau major. El desenvolupament progressiu del retaulle també incidirà negativament en l'ordinació romànica, ja que determinarà la segregació espacial dels absis creant dos sectors, un dels quals coincideix amb l'hemicicle ocupat amb anterioritat pel cor i la cadira episcopal o abacial. Aquestes innovacions que referenciem, si bé van afavorir els canvis en un de-

terminat sentit, van afectar molt poc la posició de la *cathedra* episcopal. Ho acredita la documentació i l'emplaçament de certs trons d'època gòtica als territoris de la Corona d'Aragó, com s'escau amb els de les catedrals de Girona i Palma de Mallorca, ambdós disposats a l'extrem de les respectives capelles majors erigides durant la primera meitat del segle XIV.

La capçalera gòtica de la catedral de Barcelona encara conserva el tron episcopal *in situ*, a banda i banda del qual es desplegava un banc de pedra descrit per Jaime Villanueva en el seu *Viage literario* en aquests termes: «El presbiterio se halla rodeado de unos como escaños ó poyos de piedra, y en el centro del semicírculo y detrás del altar mayor, se halla una silla muy preeminente de arquitectura antigua y muy adornada y elevada en forma de trono, subiéndose a ella por diversas gradas. En el Jueves Santo si el Señor Obispo celebra de pontifical, comienza allí la misa prosiguiéndola despues en el altar mayor». Aquests «escaños» van poder destinar-se als canonges, ja que en ser consagrada la nova seu, iniciada a la darrerria del segle XIII, el 1337 només comprenia la capçalera. Havia de transcórrer més de mig segle perquè s'emprengués l'obra del cor instal·lat al bell mig de la nau, que perviu.

Els espais culturals catalans de l'XI i XII centúria no palesen la complexitat que caracteritza molts edificis contemporanis enllà dels Pirineus. Llevat de Sant Miquel de Cuixà, Sant Serni de Tavèrnoles o Sant Pere de Rodes —tots ells, fàbriques del segle XI—, i de Sant Joan de les Abadesses, Sant Pere de Besalú o Poblet, que es basteixen dins el XII, les capçaleres se signifiquen per la seva simplicitat. Generalment no incorporen deambulatori i estan exemptes de la monumentalitat que distingeix les enumerades. El culte, en conseqüència, s'acomoda dins d'uns absis de profunditat desigual que interiorment poden incorporar petites exedres, com s'esdevé a Cardona o a la catedral de la Seu d'Urgell. En aquests àmbits l'altar ocupava una posició avançada i sovint, contigu al mur perimetral de l'absis, es va desplegar el banc seguit (*synthronon*) destinat als membres de la comunitat, amb la *cathedra* al centre.

Que moltes esglésies monacals o canòniques catalanes del període romànic van adoptar aquesta fórmula pel que fa als cors es dedueix de la tipologia dels absis. És el que acrediten, entre moltes altres, Casserres, Santa Maria de Besalú, l'Estany, Solsona o Sant Pere del Burgal. A la darrera, dels dos absis que comprèn l'edifici, l'oriental divergeix de l'occidental precisament en incorporar un tram recte. En altres casos, la dita ordinació es dedueix de les indicacions topogràfiques inserides en els documents, així com de la gènesi del mateix edifici.

Les necessitats litúrgiques van posar en funcionament el sector oriental de l'església un cop s'enllestia i quan la resta de la fàbrica encara estava en obra, segons es constata a partir de les dades documentals referides al procés d'obra.

L'absis major va acollir aleshores l'altar principal i l'indret on la comunitat es reunia per celebrar l'ofici diví. Molts cops el pes monumental dels cors instal·lats durant els segles XIV i XV a la nau major de les esglésies ens fa oblidar la seva disposició originària, tot i haver deixat un rastre eloqüent. És l'ordenació que sembla que es va adoptar inicialment a Sant Pere de Rodes, on la peripècia del cor monàstic és paradigmàtica del que va succeir en altres edificis coetanis.

Abans d'emplaçar-se al bell mig de la nau major, on encara el va veure el cronista Jeroni Pujades, va haver d'ocupar l'àmbit absidal. Atesa la seva magnitud, la consagració de l'església el 1022 fa pensar en un edifici construït només parcialment. En conseqüència, la hipòtesi d'un cor instal·lat a l'absis major és versemblant. Es desplegaria a l'entorn de la gran mesa d'altar que esmenta Francisco de Zamora en el seu *Diario*, a l'interior de la qual es van descobrir les relíquies que van servir per consagrar-la. Determinar la pervivència d'aquesta topografia que suggerim és difícil, però hi ha un moment a la darreria del segle XIV en què s'atesten una sèrie de reformes a la capella major (des de l'obra d'un retaule de pedra, gòtic, fins a la reixa que havia d'aïllar l'espai cultual) que podrien haver coincidit amb el canvi de posició del cor.

El període coincideix amb el moment en què a la Catalunya baixmedieval s'impulsen la major part dels cors destinats a la nau major. Jeroni Pujades encara el va veure en aquest indret i el seu testimoni permet fixar el moment en què va traslladar-se a l'extrem occidental de l'església, en alt.

Les primeres fotografies documentades del monestir encara en mostren els vestigis damunt la porta d'entrada. El darrer canvi va determinar-lo el desplaçament de la vida comunitària des de la planta baixa fins al pis superior del monestir, molt més confortable i resguardat de les incòmodes humitats, un fet que determinarà, com en molts altres llocs, l'erecció del sobreclaustre.

A Sant Benet del Bages l'abandó de les dependències medievals per part dels monjos durant el segle XVI va tenir un impacte arquitectònic similar. Va bastir-se un nou pis sobre les galeries tardoromàniques per tal de comunicar les noves oficines destinades a la vida comuna emplaçades en aquest sector i l'ofici diví va traslladar-se al cor alt situat a l'extrem occidental de l'església, per damunt de la porta d'entrada.

Els dispositius corals dels segles XI i XII s'han perdut, alhora que els seus vestigis arqueològics, però l'ordinació que plantejem està acreditada per la documentació, com s'esdevé a Sant Vicenç de Cardona i, segons el que veurem, a les catedrals de Vic, Girona o Tarragona. Tanmateix, per la mateixa morfologia del tron, si es conserva.

El de la catedral de Vic, que era de guix, va perviure fins al segle XVIII, quan la catedral romànica va ser substituïda per la fàbrica neoclàssica. D'ençà del segle XIV es localitzava darrere d'un retaule, del qual desconeixem les caracterís-

tiques; el moble més endavant serà substituït pel d'alabastre, obrat per Pere Oller. A pesar del seu caràcter ocult, fins a la desaparició de l'edifici medieval el tron va emprar-se en les consagracions episcopals. Del seu ús en aquestes solemnitats, ja en tenim constància documental al segle XI: «Possuerunt consedere eum fecerunt in chatedram praelibatæ Sedis Sancti Petri Vicensis». El canonge Moncada (segle XVII) ho refereix en aquests termes: «Hecha la elección del obispo en la persona del Diácono Borrello, inmediatamente el Conde Ramon y el Obispo Sallano de Urgel lo tomaron de las manos é hicieron sentar en la Cátedra o Silla de San Pedro de Vich, la cual aún hoy está en pié con el mismo nombre detrás del Sagrario del altar mayor, hecha de yeso; y en ella aún hoy en día los Obispos de Vich toman posesión del Obispado, sentándose en ella si la toman personalmente, y en ausencia suya sus procuradores».

També ha desaparegut el denominat «tron de Sant Fructuós», documentat en època medieval a la catedral de Tarragona. Recordem que el primer cor canonical d'aquesta seu va ocupar la zona interior de l'absis major fins al seu trasllat a la nau a començament del segle XIV, on segueix. La documentació acredita que la càtedra episcopal se situava al bell mig del *synthronon* i que era contigua al *locus* on es va venerar la santa espina. La fornícula destinada a la relíquia cristològica, documentada en el testament de l'arquebisbe Roderic Tello l'any 1303, es va retrobar en el decurs d'una intervenció realitzada l'any 1976 a l'interior del mur de l'absis.

La descoberta va confirmar el valor topogràfic de les darreres voluntats del dit prelat. Es troben referenciades al denominat «Index Vell», que registra la documentació capitular perduda en el decurs de la Guerra de la Independència. Pel que fa a la ubicació del seu enterrament, s'indica: «[Roderic Tello] dexà son cors davant lo altar de santa Tecla en la paret aon está reservada la santa Spina y vol que en lo chor sia fet altre túmulo aon sia trasladat lo cors del beatissim Sant Cyprià en altra temps arquebisbe, y que si lo chor se mudava també se mudés dita sepultura, fet el 8 de setembre de 1301». Els termes són ben clars i permeten evocar l'espai tardoromànic i la disposició originària de l'àmbit coral en el seu si.

No es conserva cap vestigi del tron episcopal de la catedral de la Seu d'Urgell, ni cap notícia sobre el cor destinat als integrants de la canònica reorganitzada l'any 1010 per sant Ermengol, que comprenia quaranta membres el 1040. Això no obstant, d'acord amb els dispositius documentats a les catedrals catalanes contemporànies, es pot deduir una posició equivalent amb relació a l'absis major de l'església. La seva ordinació amb l'acostumat tram rectangular complementari del semicircular permetia acollir-lo. D'altra banda, la fornícula excavada al bell mig del mur perimetral va poder enquadrar el tron i presentar-lo amb la preceptiva magnificència. Tot i que tampoc no perviu cap vestigi del cor que

va existir a la catedral de Lleida d'ençà del segle XIII, la tipologia de la capella major admet la disposició que estem analitzant.

Front la pèrdua dels trons episcopals referits, perviu el de la seu de Girona, que és un exemplar equiparable als testimonis més rellevants del seu gènere conservats a Occident i particularment a Itàlia. És una peça monolítica de marbre, l'obra de la qual se situa al segle XI, ja que es considera contemporània a la consagració de l'església, el 1038. Els motius tallats a bisell que ornamenten els laterals de la cadira, en concret l'ornament perlat, assenyalen aquesta datació, ja que un tema similar decora el perímetre de la imponent ara de marbre importada des de l'àrea de Narbona vers el 1038 amb motiu de la consagració del nou edifici impulsat pel bisbe Pere Rotger. El setial, però, acusa intervencions posteriors. Durant el segle XII es va ornamentar la zona frontal dels braços de la càtedra amb una sanefa vegetal a cada extrem de la qual es van disposar els símbols dels evangelistes inscrits en formes circulars. La labor d'aquests motius difereix clarament de l'anterior i permet plantejar la cronologia que suggerim. Finalment, amb el trasllat del tron des de la capella romànica fins a la nova capçalera gòtica el 1347, es va esculpir la zona dorsal del moble. Això es va dur a terme quan la càtedra es va haver d'ubicar al si d'una capella gòtica amb deambulatori; el moment, per tant, en què aquest sector del moble, fins llavors exempt d'ornamentació per la seva posició respecte a l'absis romànic, havia de quedar a la vista. Correspon a aquest moment el relleu amb la figura episcopal acompanyada de quatre acòlits.

Tot i que la càtedra de Girona avui es presenta com un element aïllat darrere el retaule de plata obrat pel mestre Bartomeu i per Pere Berneç, les dades documentals permeten restituir el moble al seu escenari primitiu. La posició d'aquest àmbit dins la fàbrica consagrada el 1038 difereix de la que adoptarà a la nova catedral inaugurada el 1347. A la seu gòtica de Girona el cor va ser ubicat al centre de la nau major fins que fou desmantellat en dates relativament recents. Les restes del cadirat pertanyen des d'aleshores a una col·lecció particular amb seu a la Garriga (Barcelona). Es tractava d'un cor que presentava el format característic dels cors peninsulars gòtics i va ser relativament primerenc entre els documentats a la Corona d'Aragó, ja que només el precedien els de les catedrals d'Elna, Palma i Tarragona, i el de les monges clarisses de Pedralbes. Pel que fa al cor romànic, sembla que ha estat localitzat en el si de l'absis major, segons es dedueix de la dada topogràfica que proporciona un document del segle XI. Tot i que se'n coneixen notícies dels anys 1053, 1084, 1100 i 1132, la més explícita prové d'un acte notarial celebrat a la catedral el 1054: «Ante altare predictae Sancte Marie, in coro videlicet eiusdem». En aquest context el terme *cor* s'empra en la seva accepció més genèrica o, el que és el mateix, amb connotacions espaials, de tal manera que *cor*, *capella* o *absis major*

són sinònims, una evidència d'abast considerable en el si de l'enquesta que menem.

Algunes esglésies del romànic català incorporen una cripta sota l'absis major, raó per la qual els seus cors adossats al mur perimetral i presidits per la càtedra del bisbe o de l'abat, amb l'altar avançat vers el transsepte, devia recordar de molt a prop el dispositiu que els que visitaven Roma trobaven a Sant Pere del Vaticà. Les similituds encara podien ser més acusades si l'altar se situava sota un baldaquí, com degué passar sovint.

La capçalera de la basílica constantiniana havia estat remodelada en època del papa Gregori Magne per tal d'afavorir que, en el decurs de les grans solemnitats, no hi hagués conflicte d'interessos pel que fa a l'ús de l'espai més rellevant de la basílica entre els fidels que volien apropar-se a la tomba de l'apòstol i el papa i els altres ministres que ocupaven el *synthronon* i la *cathedra*, instal·lats a tocar de la conca absidal. Fins aleshores l'abast litúrgic de l'absis es limitava a les grans celebracions, raó per la qual l'altar era mòbil i de fusta.

La reforma va implicar, d'una banda, la creació d'un dispositiu per afavorir l'apropament dels devots a la relíquia. Entorn al que es reconeixia com a tomba de l'apòstol, es va disposar un passadís soterrani connectat a la nau major de la basílica mitjançant sengles escales situades a ambdós extrems del corredor.

Amb la construcció d'aquesta cripta, que des d'aleshores es coneixerà com a *confessio*, l'absis de la basílica va quedar reservat al papa i als seus ministres, però també va ser objecte d'una reforma important, ja que es va recreixer el nivell del paviment originari i la part superior de la tomba de l'apòstol es va transformar en taula d'altar i es va cobricelar amb un baldaquí. L'associació d'un altar a la tomba de Pere que es materialitza aleshores estava destinada a tenir un gran ressò en el context del culte a les relíquies a Occident. Al fons de l'absis va romandre la *cathedra* papal amb el banc seguit situat a banda i banda.

Des de la nau major, la percepció de l'absis amb els seus dos nivells, l'inferior dels quals era visible a través d'una obertura proveïda d'una reixa, no diferia excessivament de la solució adoptada en diversos edificis del romànic català, en els quals el dispositiu romà s'acusa en el plànol tipològic, però també en el denominatiu assignat a l'àmbit subterrani: *confessio*.

La catedral de Vic presentava aquesta ordinació i, a més, la *confessio* estava dedicada a sant Pere i contenia relíquies de l'apòstol. S'esdevenia el mateix a Barcelona amb la cripta que custodiava el cos de santa Eulàlia, consagrada a la Mare de Déu, o a Sant Vicenç de Cardona, Sant Benet de Bages i Sant Pere de Rodes. Els exemples referits comprenen catedrals, esglésies canòniques i monacals. Tot i que aquests edificis devien incorporar el preceptiu setial al bell mig del banc seguit instal·lat a tocar de l'hemicicle, no se'n conserva cap que sigui contemporani a l'obra romànica. Només roman la càtedra de la seu bar-

celonina, que s'interpreta posterior. Que un dispositiu d'aquest gènere contemplava la presència d'un setial més rellevant que els altres, sembla que ho assenyalava la fórmula *ad ostium cori, juxta tribunal* assignada a l'espai que estudiem en la documentació vernaclea.

Els estudis sobre el monacat o la vida comuna en el si de les canòniques i de les catedrals catalanes han avaluat en certs casos el nombre dels seus membres. A la darrereria del segle XII s'ha xifrat en trenta-cinc en el cas de Poblet i en vint-i-cinc en el de la catedral de Tarragona. La vintena de monjos registrats al monestir de Gerri la Sal al segle XII, podem imaginar-los instal·lats al si del cor absidal i constatar, com en el cas de Tarragona, l'acomodació de l'espai a les necessitats del grup. No sempre va ser així.

A Catalunya es documenten dos casos molt interessants de desplaçaments primerencs del cor envers la nau major de l'església, a causa de l'increment del nombre de canonges. A diferència, però, del que s'esdevé a la catedral de Santiago de Compostel·la, on el cor del mestre Mateo —apte per a setanta-dos canonges— constitueix el testimoni més antic a la península de l'emplaçament d'un dispositiu d'aquest gènere al bell mig de la nau, la solució que s'adopta a Catalunya en dos casos divergeix d'aquesta i és particularment interessant pel que fa a l'abast monumental.

Un d'ells correspon al cor de la catedral de Vic, que va abandonar la posició a l'interior de l'absis vers el 1200. Ho confirmen dues notícies. D'una banda, l'ampliació detectada a la cripta de l'edifici consagrat el 1038; de l'altra, l'erecció l'any 1206 d'un altar dedicat a la Mare de Déu, que serà coneguda des d'aleshores com «del cor», en ocupar l'antic emplaçament d'aquest espai comú, segons hem interpretat en un estudi anterior. La fundació d'aquest altar i la conclusió de les obres d'ampliació de la cripta del segle XI coincideixen temporalment. Eduard Junyent va dirigir als anys quaranta del segle XX l'excavació que va permetre retrobar la vella *confessio* eliminada en el decurs de la reforma radical duta a terme en època gòtica a la capçalera romànica. Quan es va dur a terme la descoberta, es va poder constatar que avançat el segle XII la superfície primitiva havia estat notablement incrementada i se n'havia doblat gairebé l'extensió inicial. Segons ha proposat Xavier Barral, el cor va traslladar-se a occident de l'altar major i es va instal·lar sobre les voltes corresponents a l'ampliació de la cripta vers el creuer. Amb aquest canvi d'emplaçament el cor va passar del format semicircular al recte i, d'acord amb el paral·lel que proporciona l'església de Cruas, a la vall del Roine, invocada per Barral, la seva dimensió monumental es va incrementar notablement. Aquest dispositiu perllongava la cripta vers el creuer i l'envaïa. La fórmula recorda la solució adoptada a la catedral de Roda d'Isàvena, on la capçalera incorpora una cripta que està gairebé anivellada amb la nau major, de manera que l'altar (i el cor

que hi va ser aparellat en època romànica) ocupa una posició elevada respecte a l'església. Dita solució, associada generalment al culte de relíquies, la presenten edificis forans com la catedral de Mòdena.

Pel que fa a la cripta de Vic, no consta cap altra modificació fins al segle XV, moment en què es va procedir a traslladar el cor al centre de la nau major. Aquest canvi coincideix amb una important remodelació de l'àrea presbiteral romànica. La cripta va ser eliminada i es va incorporar a l'altar el monumental retaule d'alabastre de Pere Oller. Això no obstant, com s'ha dit, la càtedra de guix va romandre al seu emplaçament primitiu i les consagracions episcopals van tenir lloc darrere el retaule, que era l'indret on es custodiava la insígnia del poder eclesiàstic per excel·lència.

El cor romànic de la catedral de Barcelona va poder traslladar-se de forma similar. L'edifici consagrat el 1058, que va desaparèixer amb l'obra gòtica, comprenia, com a Vic, una capçalera amb cripta, el perímetre de la qual s'ignora. No obstant això, el 1229 es descriu el cor i la disposició dels setials. Cal descartar que correspongui al primitiu, atès que no s'acomoda a l'ordinació semicircular. D'aquí ve que es puguin suggerir contactes amb la fórmula adoptada a Vic vers el 1200.

Com aquest, el de Barcelona podria haver estat adossat inicialment al mur perimetral de l'absis i ser traslladat posteriorment. Ateses les coincidències topogràfiques d'ambdues catedrals, un recreixement de la cripta romànica cap als peus de l'edifici hauria incrementat l'àmbit presbiteral, facilitant l'acomodació en aquesta zona del nou cor rectangular, capaç per a una comunitat més nombrosa. Les indicacions del costumari de Sant Cugat de començament del segle XIII sembla que assenyalen l'existència d'un dispositiu enllà de l'absis major similar, tot i que en aquest cas l'edifici no comptava amb cripta. Les característiques de l'absis major de Ripoll permeten plantejar una posició similar pel que fa al cor monacal originari.